

Відгуки з життя та письменства.

I. Про українську прессу, її становище та завдання.

В світовій народній літературі дуже популярний один мандрований сюжет, який не раз розробляли й письменники в своїх творах. Через які-небудь чарі людина завмірає і перебувши так, ніби у-ві сні, довгі віки, проходить. Життя за той час постулюється неперед страшенно, обставини одмінилися, старі звичаї вимерли, нові народилися, і людина, що ніби наново світ побачила, не знаходить нічого з того, що колись за її пам'яти було, не пізнає ні людей, ні світу. Все їй нове по тому правдивому „воскресеню изъ мертвыхъ“ і все новиною вражає, на все дивиться вона зачудованим оком, до всього звикати мусить. І найперше діло для такої людини—привподобити свої старі завички, знаття й розуміння до нового життя. І щастя її, коли вона зможе з тим новим життям зріднитися так, щоб увійти в саму гущу його повномічним членом, бо нема певне гіршого лиха для живої істоти, як жити не розуміючи духу часу, не маючи способу і свое життя уложить відповідно до нових обставин,—одно слово блукати чужому скрізь, усім далекому, зайво на цілому широкому світі. І дуже часто легенда кінчається тим що мрець, який недавно лиш покинув тісну домовину, не віддержує страшної тієї самотності і волить сам з власної волі, вернутися назад і навсправжки померти, аніж провадити прокляте життя „отверженого“ на землі.

Зараз саме таку подію ми бачимо на власні очі: воскресла з мертвих істота, що чарами злого духа людської ворожнечі була дові літа живцем похована і замурована товстими мурами гніту і надсильства. Життя тієї істоти не припинилося, іскра

життєвої енергії на вигасла цілком, тільки ледве попеліла вона під нагнітом ворожої сили. Що найгірше—від тієї істоти відібрано було те, що кожен живий організм мусить доконче мати і чим власне він і виявляє життя своє,—відібрано від неї змогу реагувати на всі вражіння зараз, безпосередно по тім, скоро їх одбірала. Це була якась важка летаргія, коли головніші життєві функції не перестають іти своїм ходом, але нема реагування на околишні вражіння і тим самим нема життя—такого, яке звичайно ми розуміємо въ цьому слові—життя повного, усіма сторонами та фібрими людського істнування.

Істота ця—українське письменство.

Починаючи вже з того часу, як Україну прилучено до московської держави, українська національність була сіллю в оці московським централізаторам, і вони, можна сказати, не шкодували заходів, щобъ її знищити, почавши від „хохловъ на головахъ“ і кінчивши вищими прòявами людського духа, як мова, як письменство, то-що. Найбільше мабуть про це подбали Петро I та Катерина II—ці найвизначніші й найталановитіші централізатори за весь петербурзький період.

Як саме це робили—усім, певно, відомо і я тутъ нагадаю тільки слова цариці Катерини з приватного її листа до одного з помішників своїх вірних, Румянцева,—слова, що виявляють цілну програму відносин центрального уряду до України. „Малая Россія,— пише цариця Катерина,—Лифляндія и Фінляндія суть провінції, которые правятся конфіrmованными имъ привилегіями; нарушилъ ония отрѣщеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бъ было, однако жъ и называть ихъ чужестранными и обходитьсь съ ними на такомъ же основаніи есть большие, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностю глупостію. Сія провинціи, также Смоленскую, надлежить легчайшими способами привести къ тому, чтобы они обрусьли и перестали бы глядѣть какъ волки въ лѣсу“ *). Золоті це слова, бо вони показують, яке становище що до Россії займала Україна ще за часів Катерини і яких способів уживано, щоб становище те одмінити. Сама цариця мимо волі своєї мусить призвати, що Україна нарів-

ні з таким „провинціями“, як Фінляндія, має свою конституцію; правда, автор листа цього слова не вживав, але „конфірмовання привилегії“, се б то затвержений від центрального уряду, автономний лад, в перекладі на сучасну мову значить не що інше, як конституцію. Цітований лист показує, що уряд має тенденцію знищити згадані „конфірмовання привилегії“, потихеньку та помаленьку—„легчайшими способами“. Властиво вся політика російського уряду що до України була не чим іншим, як тільки здійсненням програми цариці Катерини: „легчайшими способами“ розбито український народ на два ворожі тaborи і один віддано в крипацтво другому; „легчайшими способами“ знищено навіть тінь національної автономії; „легчайшими способами“ доведено трудящі маси до крайнього зубоження та знівечено буйні зародки просвіти. Але чи не найяскравіше виявилися ті „легчайші способи“, як уряд взявся з іми до українського письменства і які найвищого ступня досягли вже за нашої пам'яти—в XIX та ХХ століттях.

Утиски над українським письменством теж почалися за Петра I, коли українські видання перероблювали на московське, а друкарням заборонено додержуватися старих українських зразків. Деяких „легчайших способовъ“ уживала і цариця Катерина, що взагалі обурювалась на українців страшенно за їх „развратное мнѣніе“, „по коему считаютъ себя отъ здѣшняго (се б то—великокорсійського) народа совсѣмъ отличнымъ“. Ці перші утиски не могли, певна річ, бути загальними, бо ще не народився був тоді об'єкт, на який би можна їх напустити; інакше кажучи, не було тоді правдиво-українського, народною мовою писаного письменства, і уряд не знов ще, з якою силою доведеться йому спіткатися. Але скоро виявилося на Україні справжнє письменство, скоро виявило воно себе досить—зраз почалися й утиски. Першою загальною репресією над українським письменством можна вважати ту, що була на прикінці 40-х років XIX ст. Мало того, що заборонено тоді Шевченкові, Костомарову та Кулішеві писати, а й видано ще тасмний наказ цензорам, щоб вони не важились пускати творів, які говорили про окремі інтереси України. І з того часу практика таємних наказів та циркулярів що до українського письменства, стала в урядових сферах дуже популярною. З усіх таких актів найбільш відомі і найбільшу вагу

мали два: циркуляр міністра Валуєва р. 1863 та знаменитий лекс Іosephowiana р. 1876, що забороняв цілком літературу другого числом народу в Славянщині, і саме тоді, коли россійський уряд захожувався визволяти славян од турецьких канчуків!...

Останній акт, був до самого недавнього часу тими чарами, що навели летаргію на українське письменство. Загальна неволя що збільшилася для українців тим, що вони мусили мовчати перед своїм народом навіть про такі речі, які й россійську цензуру не лякали своїм змістом. Наче зачароване, українське письменство в Россії могло тільки бавитися легенькими віршиками та оповіданчиками та „казочками“, далекими здебільшого від сучасного життя з його нестерпними болячками. Усе більш поважне, позначене печаткою хисту, усе, що дас письменству силу й веде його вперед, усе таке мусіло або зовсім на світ не народжатися, або народившись—лежати у авторів по шухлядах мишам на снідання, або нарешті шукати читачів за кордоном, де інші обставини життя політичного та громадянського витворили й інші літературні традиції, звичай та вимоги. Скільки сил пішло марно за часів цього лихоліття! скільки письменників перевелося під нагнітом таких обставин! скільки без повороту знищено живої енергії народної! яка сила темноти й лиха наплодилася безборонно!... Коли б здумав хто написати мартиролог українського письменства (а прийдуть часи—і він буде написаний), то мав би той чоловік робити досить, бо до мартирологу довелось б записати кожного з видатніших письменників наших: коженъ бо з їх не міг не почувати на собі тих убійчих для розвитку таланта й артистичної творчости обставин. Я не говоритиму про окремих осіб, зазначу лише один загальний факт занапашення народних сил, який зараз найбільше, може, дается нам в знаки. Коли б з часів „Основи“ не перервано було нитку періодичної пресси, то досі ми напевне б мали велику газетну й журнальну літературу й не доводилось би це діло починати на-ново по 40 роках мовчання з такими труднаціями, як тепер. А була б пресса, хоча б навіть в межах загального цензурного „Устава“, то картина нашої національної справи мусіла б стати зовсім-зовсім інакшою. За цей час ми виробили б принаймні традиції власної пресси, виховали б робітничів для неї, привчили б читачів до рідного слова і з усієї цієї зброї скористувались би зараз, скоро слушний час спів. А так

вийшло, що ми промовчали самий, може, гострий момент будування нових форм життя. І причиною цього були утиスキ над нашим словом,—в першій лінії указ 1876 року, *lex Iosephoviana*.

Але прийшов і на його час—і він сконав. Найганебніший епизод з боротьби за наше національне відродження, можна сподіватися, скінчився, і всі грядущі покоління вільних робітників духа на нашій землі від смерти Юзефовичевого закону почнатимуть нову еру народного життя на Україні. *Sit tibi terra gravis, Sit tibi terra gravis!* Камінем земля тобі, ганебний пережитку темних часів!...

Він сконав, але й з могили навіть силкується ще по-старому сасати живу кров. Коли в періодичній пресі ми вже можемо обернутися до багатої скарбниці рідного слова, то книжка українська по-старому мусить переходити усі мітарства, які й перше переходила, і так само розбиватися об сховане під водою каміння цензорської вигадливости. Цей абсурд з кожного погляду, позбавлений уже всякої, навіть інквізиторської, логики, показує тільки, що старий лад хоч похилився, та не влав ще цілком і силкується задержати свої позиції хоч би там що. Нехай цей абсурд нагадує усім нам, що не пора ще складати зброю і що мусимо ще стояти на сторожі коло скарбниці рідного слова.

Та як би там не було, а сила чарів міпулася; вони спали з нас і наше письменство з довголітньої летаргії своєї прокинулось. Допитливо озирається навколо ця знову на світ народженна істота, напитуючи шляху—кудою йти, щоб не опинитися зайвою між іншими істотами, які не поривали звязків із життям, знають усі його звичаї й вимоги. Адже ж од одного ступіння непевного може залежати уся дальша доля; адже не зрозуміти, чого вимагає сучасний момент—значить наперед осудити себе на безліч помилок, які можуть до того довести, що за кілька часу вже самохіть ляжеш в домовину, підеш на смерть з власної охоти, бо життя не любить одсталих і викреслює їх із списка борців на землі. Одного разу досвід і нам, українцям, показав, що то значить не піти за часом і взяти негодячу ноту. „Основа“ не здобула великої популярності саме через те, що р. 1861 своїм тоном і змістом була вже анахронизмом: проповідуючи ідеали Кирило-мето-дієвських братчиків, основ'яне не завважали, що згадані ідеали, як на той час, уже припізнилися, що життя за десять років по-

сунулось наперед і випередило мрії наших братчиків. Може бути, що дальший досвід інавчив би основ'ян, що йм робити, але часу вже не було, бо „Основа“ і через сторонні обставини мусіла припинитися, і спроба вийшла невдаливо.

Останні місяці, починаючи з листопада, були часом нарождення на світ української періодичної пресси. Ще до нових „временнихъ правилъ о печати“, які мусіли санкціонувати її українську прессу, почав виходити у Лубнях тижневий „Хлібороб“, що скінчив своє нашів-легальне істновання на 5-му числі. Далі об’явилися на підставі „временныхъ правилъ:“ тижневик „Рідний Край“ у Полтаві, щоденна „Громадська Думка“ (замість недозволеного „Громадського Слова“) у Київі, тижнева „Народна Справа“ в Одесі; крім того, вийшли, або малі вийти „Воля“ у Харькові, „Вільна Україна“ в Петербурзі, „Україна“, „Хата“ й „Зоря“ у Москві, не рахуючи деяких на-пів українських, на-пів россійських органів по провінції. Є навіть десерт по всій ділі страві в образі гумомористичного тижневика „Шершень“ у Київі. Одно слово—маємо цілій ассортимент періодичної пресси, почавши від щоденного часопису й місячниками кінчиваши,—ассортимент, певна реч, аранжований відповідно до наших небагатих засобів.

Я не буду говорити зараз про самі ці видання. Починаючи розмову про органи нашої новонародженої пресси, я хотів зробити кілька загальних уваг про її становище та завдання. Але попереду маю зйти трохи з призначеної розмови в бік.

Досі ввесь час я говорив про нашу пресу як новонародженну, не беручи на увагу української пресси в Галичині, тому, що з багатьох причин галицька пресса раз-у-раз була і єсть місцевою і жадним чином не могла заступити пресси всесукраїнської. Хоча центр українського руху й перенесено до Львова, але сталося це тільки через те, що уряд россійський вигнав українське письменство з України і примусив його шукати притулку де-де,—се б то причини переносу були чисто штучні і через те вів ніяк не міг стати справжнім центром усього українського гля. Для цього він занадто далеко стояв од більшої частини галицької землі, бувши справжнім центром одного тільки, і то юлічского, закутка, одрізаного кордоном од широких просторів її України. Хоч деякі з галицьких органів і силкувалися стати „українськими, але маючи під собою de facto обмежений ґрунт,

працюючи майже виключно на галицького читача, галицька пресса *volens-nolens* повинна була себе раз-у-раз обмежувати і тому завжде мусіла бути вузько-локальною. Україна, як щось ціле, виступала на її прапорі тільки як парадне убрання, в екстраординарних випадках, коли треба було кому-небудь забити баки 30-міліонним народом. Але свято минало, парадне убрання складалося й ховалося до шахви до нової оказії, а пресса іхня як була, так і заставалася переважно місцевою. Бо ще ніколи невеличка часточка якогось організму ніп могла репрезентувати цілий організм, ані по всяк час говорити за його. Вона могла тільки підтримувати дух у цілому, нагадуючи від часу до часу, що є щастливіший куточок на нашій землі, який не підлягає чарам злого упиря й куди летаргія не має сили зайти; вона була у россійських українців вічно живим та свіжим зразком перед очима — зразком практичної роботи тоді, коли ми були німі й мовчазні. І наперекір політичним кордонам, через голову усякої сторожи, галицька пресса, скільки сили та вміlosti було, робила це — як на наші надзвичайно лихі обставини — зовсім не мале діло. Ся заслуга запишеться на актив Галичині на вічні часи, але історична миссія її скінчиться, скоро обставині в Россії цілком зміняться і кордони упадуть. Роля центру, силоміць її нав'язаного, одійде, певна річ, до справжніх центрів на Україні.

Як не як, а хоч і будуть ще великі перешкоди та пертурбації на шляху розвитку української пресси — і вони на жаль почалися з першого ж разу — а факт фактом : українська пресса після довгої летаргії народилася на-ново. Що ж робити їй, щоб не огинітися в прикрому становищі тих істот, що сами бажають смерті, бо не знаходять собі серед живих відповідного місця? Яку ноту взяти, щоб не різнити з голосами інших пожильців на світі? Яку позицію зайняти, на яку постать стати, щоб видержати боротьбу за істновання й конкуренцію россійської пресси, що має вже за собою традиції, довголітній досвід та відносний достатак на літературних робітників і матеріальні засоби? Адже нема що закривати очі на один нестеменний фактъ: часописи, і саме россійські часописи, останнім часом страшенно пішли в ход між іншим і на Вкраїні, привчивши людність до певного типу газет, виробивши кожна прихильників собі, і нова істота, що прокинулася до життя, здебільшого знаходить місця на світі не порожні,

а зайняті щасливішими попередниками, яким поталанило прокинутись перше. І через це теперішній момент найбільш, може, не зручний для народження нових істот взагалі, бо форми життя швидко змінюються, події біжать шаленим темпом, а новонародженим не одна тільки робота поспішатися за ними, а ще дещо надлужувати треба і з того, що вже навіки для других минулося. Як же бути українській пресці, щоб маючи усе те на оці, ні з чим не спізнатися і з честю вийти з такого надто тяжкого становища?

Мені здається, що хоч в деякій часті відповідь на поставлені питання може дати минуле нашого письменства і нам до того минулого треба через те удастися, ідучи вперед. Само вже відродження українського письменства при кінці XVIII століття було по суті актом революційним. В вік панування в літературі манерності, умовних форм, поділу на „стиль возвищений“ та „подлий“—одна думка писати мовою кріпаків ламала вже заведені традиції, погляди та світогляд старих часів. Адже кріпак—не людина, до його нічого обертатись з людським, йому зрозумілим словом, на його досить нагримати; нема потреби, щоб він щось розумів—він повинен тільки робити. І хто обертається до його з словом йому зрозумілим, хто хоче впливати на його думки й почування, той уже цим одним нехтує загадні форми життя й руйнує їх так грунтovно, як тільки можна це зробити революційними заходами. Таку саме vagу й мав свого часу великий почин Котляревського та діяльність його наступників і наслідувачів. Та й цього ще мало,—революційні формою, ті заходи були такими й по суті, змістом своїм. Обертаючись до кріпака з рідним його словом, натурально—треба було говорити і про речі йому рідні та зрозумілі—раз, потрібні, бажані й сподівані—два. А що ж кріпакові може бути більш сподіваним над волю,—едине, про що мати він по всяк час—чи то за важкою працею, чи короткими хвилинами трівожного відпочинку, чи то з рясною недолею браючись, чи мизерними кріпацькими родощами втішаючись,—що вище, кажу, ясніло перед ним, як не життя по своїй власній волі, робота на себе, становище яке народ характеризує фразою: сам собі пан? І от нема нічого дивного, що письменство мовою поневоленого кріпака найперш заговорило про волю та визволення,—воно це мусіло зробити, бо інакше не мало б жадного га-

son d'être, було б непотрібною зайвиною, глумом та кривдою над і так тяжко покривдженими людьми, профанацією найкращих мрій та сподіванок їхніх. І українське письменство чесно виконало своє святе завдання, ту Ганнибалову присягу, що дало собі виступаючи на арену людської історії. Почавши з Котляревського, воно без перестану боролося з кріпацтвом, тісно страшною болячкою на тілі народному, вимагало раз-у-раз визволення народу з ганебного ярма, будило приспане сумління в „старшого брата“ й давало пот'ху та розвагу „меншому“ надіями на кращі часи. А минув час кріпацтва, і українське письменство знайшло іншу роботу: воно знов пішло до народу з його простим, йому зрозумілим словом і навчало вchorашніх кріпаків, як стати справжніми людьми і по-людськи життя своє упорядкувати. Роботи й тут було—поле неміряне, шлях широкий стояв перед молодим письменством; але як-раз на початку того шляху й перестріла його лиха година: чари злого духа—російського централізму—навіяли страшну летаргію, за часів якої сили знеможеного організму витрачувались більш на те, щоб зовсім життя не загасло, аніж на розвиток та нові здобутки. Та все-таки й тепер, ледве животіючи, наше письменство чесно справляло те діло, на яке лишила ще йому снаги недоля; воно краще воліло мовчати, аніж стати на службу до ворогів народного щастя і захвалювати кривду, можновладство панування дужих та інші такі світові неправди. Воно носило свій терновий вінок, поневірялося під гнітом, а таки на службу до гнобителів не пішло, перед силою не скорилось, і не поклонилося неправді. Разом з найкращим представником українського письменства всі наші письменники могли б сміливо і з щирим серцем сказати про себе: „ми чесно йшли, у нас нема зерна неправди за собою.“

Глибокий, непідкупний демократизм—оце основна риса нашого письменства, яка червоною ниткою—переходить через усю його історію аж до останніх часів ганебного поневолення; вона, ця риса, не дала йому загинути і перевела цілим через усі поневіряння по митарствах російського життя. Обертаючись до народу, до трудящих людей, що в поті чола заробляли на мизерне істновання, наше письменство кликало їх без учину вперед, малювало близкучі надії майбутнього життя, вдаряло на сучасний лад, виставляючи на показ та суд прилюдний болячки його та виразки.

Користуючись з простого, „мужицького“ слова, воно могло рахувати на широку авдиторію поневолених мас, нехтуючи можновладців. А ті чули в зародках українського письменства велику для себе небезпеку і помчалися на йому „легчайшими способами“, мовляв словами цариці Катерини. Та була в цьому її деяка крихта доброго, що пішло на користь нашому письменству. В той час, як у інших народів літератури зростали часто в нездоровій тепличній атмосфері не завжде чистого та широкого меценатства, коли письменники дружили з коронованими особами, відбираючи від їх перстні й „табакерки“ з самоцвітами та відплачути за це одами і фіміямом—українське письменство зародилося і зросло не знаючи меценатів, наші письменники лаври бачили тільки в пісній ющі, а „коли на ногах їх звеніли кайдани, то вже не були золоті,“ кажучи словами одного з наших сучасних поетів. І це було щастям для нас, бо не дурно ж кажуть, що на чиму возі їдеш, того й пісню співаеш. Меценатство, перстні й табашниці вносять тільки деморалізацію туди, де панувати повинна обсолютна чистота духа й нешідкунна служба народнім інтересам. Наше мужицьке письменство обминуло щасливо всякі спокуси, не маючи потреби продавати себе „ради лакомства нещасного,“ складати оди та дифирамби, і через те воно чистим осталось і незакаленим.

Отсю словну—сміливо кажу це слово—історію українського письменства, його чисте минуле й чесні традиції по всяк час повинні пам'ятати наш робітники, що починають нову добу нашого письменства з періодичною прессою на чолі. Для історії українського руху наші часи вагою своєю не поступляться, може, її перед часами Котляревського: як тоді напе слово пішло до народу, несучи йому ідеали братерства, волі й визволення, так і тепер воно знову мусить іти тим самим шляхом і знов таки несучи з собою гасло боротьби за волю і визволення. Одмінились тільки форми неволі й боротьби,—форми, які вічно міняються на землі,—суть же лишилась тією самою. Боротьба за добро народне—за політичне, національне й економичне визволення трудящих мас, за рівне усім право, за правдиву освіту і т. и., і т. и.—такий мусить бути зміст нашої нової пресси; жива народня мова—така повинна бути її форма. Інтереси народні мусять стояти у робітників нашої пресси на першому плані, певна річ в такому освітленні,

якого вимагають останні здобутки вселюдського поступу. Звичайно, не досить того тільки, щоб виявляти добре почування та наміри, бо хоч ними й вибурковано пекло, але самі вони не поменшили на землі лиха. Часи, коли говорилося, що „писатель пописываеть, а читатель начитываетъ“, минули безноворотно і кожне слово падає тепер на землю плодоїцу, що прағис того слова, як пересохла нива, і сама його шукає. Наші часи ставлять перед робітниками пресси силу такої практичної роботи, як політичне освідомлювання й виховання народніх мас, як прищеплювання серед його ідей нового життя, як розвіювання туману пережитого і т. і., і наша новонародженна пресса повинна йти на ту практичну роботу в першій лаві. Прессі як раз і належить тут найбільша роль, бо, як справедливо ще Герцен сказав—хоч книжка й остается, а журнал гине, але перша остается—на полицях в бібліотеці, а другий гине—в голові у читача в його мозкові; і така загибелъ“, додам од себе, раніше чи пізніше дастъ добре на слідки. І коли ми, робітники пресси, зуміємо поєднати зрозуміле народові слово з цікавим для його і йому потрібним змістом, то будучина нашої пресси забезпечена. Хутко народ побачить, хтò за його широ оступається, кого болить його тяжка недоля і хто йому добра бажає,—побачить і піде з тим. А такому шлях в світ широкий: витвориться незабаром великий гурт читачів і прихильників і знайдеться по правді заслужене і працею здобуте місце по хатах нашого люду.

Я певен, що так воно й буде, що молода наша пресса справді робитиме чесно своє діло, пам'ятаючи славні традиції українського письменства. Трудно, певна річ, а надто на першій порі, встерегтися часткових помилок, але це ще не велика біда: досвід мусить їх поправити й навчити, як краще провадити діло. А коли перші скрутні часи пройдуть в правдивій роботі, то й далі новонародженне письменство наше не почуватиме себе чужим і зайвим серед інших на світі, і не доведеться йому з власної волі прохатися на вічний спокій, в царство забуття: воно потрібне буде й тут, на землі, на користь та добро рідному народові.

Сергій.